

Příspěvek vznikl v rámci projektu výzkumu a vývoje MŠMT *Výzkumné centrum staré a střední češtiny (od praslovanských kořenů po současný stav)* LC546 a projektu GA ČR *Teorie a empirie v slovanské diachronní jazykovědě*, reg. č. P406/10/1346.

Jana Villnow Komárková

Светлана Михайловна Толстая: Семантические категории языка культуры: Очерки по славянской этнолингвистике. Moskva: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010, 368 str. ISBN 978-5-397-01411-3

Autorka recenzované knihy Svetlana Michajlovna Tolstaja publikovala řadu prací z oblasti lexikologie, morfonologie, dialektologie, typologie slovanských jazyků, slovanské etnolingvistiky a folkloristiky, včetně několika monografií: *Морфонология в структуре славянских языков* (1998), *Полесский народный календарь* (2005) a *Пространство слова: лексическая семантика в общеславянской перспективе* (2008); srov. recenzi in: *Linguistica Brunensia* 57, 2009, 1–2, str. 283–285. Napsala rovněž velké množství statí věnovaných sémantice a teoretickým otázkám rekonstrukce duchovní kultury starých Slovanů. Je redaktorkou a spoluautorkou pětisvazkového etnolingvistického slovníku *Славянские древности* (dosud vyšly v letech 1995–2009 čtyři svazky), s Nikitou I. Tolstým vypracovala teorii současné slovanské etnolingvistiky a stala se spoluvůdkyní moskevské etnolingvistické školy.

Monografie představuje soubor studií, které byly již dříve publikovány v domácích i zahraničních časopisech a sbornících, pro širší odbornou veřejnost byly však často nespolehlivě dostupné. Mnohé z těchto původních textů byly podstatně doplněny či zcela přepracovány. Autorka se v této obsáhlé knize zabývá některými aspekty tradiční slovanské duchovní kultury. Obsahem i metodou je práce úzce spojena se slovníkem *Славянские древности*.

Knihy se skládá z pěti částí. V první z nich, nazvané *Общие вопросы этнолингвистики* (str. 7–69), autorka pojednává o obecných otázkách vztahu jazyka a kultury, klade si mj. otázku, zda je pro popis kulturních jevů možno používat lingvistickou terminologii, zabývá se možnostmi sémantického a areálového studia lidových obřadů, pověr, mýtů aj. Etnolingvistika je ve slavistice disciplínou poměrně mladou, v současné době je reprezentována zejména etnolingvistickou školou moskevskou, u jejíhož zrodu stál N. I. Tolstoj, a teoreticky i metodologicky blízkou etnolingvistickou školou lublinskou, jejímž předním představitelem je Jerzy Bartmiński. Autorka zmiňuje základní principy moskevské školy, která se od dob N. I. Tolstého (1923–1996) zabývá etnolingvistikou v širším slova smyslu; etnolingvistika se chápe jako „комплексная дисциплина, предметом изучения которой является весь „план содержания“ культуры, народной психологии и мифологии независимо от средств и способов их формального воплощения (слово, предмет, обряд, изображение и т. п.)“ (Tolstoj 1995, 39–40). Ve shodě s tímto „širokým“ pojetím etnolingvistiky vznikla řada prací z pera pracovníků moskevského slovanského ústavu (Институт славяноведения РАН), zejména však monumentální slovníkové dílo *Славянские древности*, jehož abecedně řazené heslové statí podávají přehled o všech oblastech materiální i duchovní kultury Slovanů (hesla označují reálie důležité pro kulturu Slovanů, různé rituály, svátky, mytologické bytosti aj.). S. M. Tolstaja upozorňuje ve své monografii na důležitost vzájemné provázanosti jazyka a kultury, na to, že se v mnohých případech jazyková rekonstrukce neobejde bez znalostí nejen hmotné kultury, ale i folkloru atd. (to platí hlavně pro etymologii, sémaziologii aj.), ovšem současně platí i to, že při objasňování lidových pověr, představ, mytologických bytostí, různých obřadů aj. je nutné se opřít o jazyková fakta. Jako příklad lze uvést lidové názvy sluníčka sedmítečného, v nichž jsou zakódovány mytologické představy o tomto druhu hmyzu, srov. například makedonské *невеста*, srbské *бубамара*, ruské *кукушка*, *солнышко*, běloruské *петрык*, *андрэйка*, polské *panna*, české

sluničko, mařinka aj. Není bez zajímavosti, že první projekt etnolingvistického slovníku slovanských starožitností byl představen již na 1. mezinárodním kongresu slavistů v roce 1929 v Praze, kde E. Schneeweis vystoupil s referátem *Sur l'élaboration d'un dictionnaire-manuel des croyances et des usages populaires slaves*.

Obsahem druhé části *Символический язык вещей* (str. 70–149) jsou symbolika, sémantika a rituální funkce některých předmětů tradiční lidové kultury. Autorka se zabývá zejména užitkovými předměty, pro něž je symbolický význam sekundární (jako jsou např. oděv a jeho části, nářadí, zrcadlo, koště aj.), zajímá ji, o které vlastnosti předmětu se tento sekundární význam opírá a v jakých konkrétních situacích vzniká. Tak například metla (koště) v rituální funkci odhání nečisté síly proto, že se jí běžně používá k odstraňování nečistot, falická symbolika bran má zase svůj původ v zubech kypřících půdy aj. Zvláštní pozornost věnuje autorka právě metle, která má široké uplatnění v obřadech a v různých magických praktikách. Například Kašubové měli zvláštní rituál, který se nazýval *motlni chrest* [tj. křest metly], při němž výrobce košťat novou metlu dvakrát poplival a pronesl: *Tero są bężeż zwa motła* [tj. teď se budeš jmenovat metla] (Sychta 1968: 56). Ruské nářeční spojení *пора на веніку* s významem 'je čas zemřít' (SRNG: 4, 119) objasňuje obyčej východních Slovanů klást mrtvému pod hlavu do rakve listí a větvičky z březových metel.

Třetí část monografie, *Категория времени* (str. 150–206), je věnována funkci času v mytologii a magii. Časové výrazy, které autorka uvádí, jsou zpravidla etymologicky průhledné, bez znalosti slovanských starožitností ovšem těžko objasnitelné. Jako příklad lze uvést ruské nářeční spojení *ночные гости* 'starosvatí, dohazovači', v němž se odráží víra, že k uskutečnění důležitých záležitostí, v tomto případě námluv, je nejvhodnější dobou noc. Dalším příkladem je východosrbské spojení *кошуља једноданка*, které označovalo košili utkanou a ušitou během jednoho dne (od půlnoci do ranního rozbřesku), již museli prolézt všichni ti, kteří odcházeli do války. To je mělo ochránit před smrtí. Zajímavá je kapitola o věku (psl. *věky původně 'životní síla'), jenž je podle lidových představ každému předurčen. Den, kdy se člověk narodí, pak určuje jeho další osud, předurčen je i den jeho smrti, srov. následující srbské příklady: *у срећан се дан родіо, нема смрти без суђена дана*. Podrobněji se autorka zabývá i slovanským lidovým kalendářem, který názorně ukazuje synkretismus křesťanství a pohanství, což platí jak o stránce jazykové, tak i o stránce věcné. Motivy v lidovém kalendáři většinou odpovídají tradici křesťanské, způsob jejich interpretace je však zpravidla založen na primitivní magii a mytologických představách. Z jazykového hlediska je pro tento kalendář typická kondenzace kanonických názvů; např. v pravoslavném církevním kalendáři se 6./19. září nazývá *Воспоминание чуда Архистратига Михаила, бывшего в Хонех (Колоссах)*, v kalendáři lidovém je označen jednoslovně *Чудо* nebo spojením *Михайлово чудо*. Často ovšem lidová pojmenování zcela nahrazují názvy kanonické. Např. 6./9. leden je v pravoslavném kalendáři označen jako *Святое Богоявление*, v lidovém kalendáři se u východních Slovanů nazývá *Крещение, Водохрище, Иордань*, u Srbů *Водице*, svátek *Вход господень в Иерусалим* 'Květná neděle' se v lidové tradici pravoslavných Rusů nazývá *Вербное воскресенье, Вербница*, u Srbů *Цвети*, u Poláků *Kwietna (Kwietnia) niedziela, Niedziela palmowa, Niedziela Wierzbowa* atd. Základem lidového chrononyma je buď samotný děj hlavního obřadu tohoto svátku, nebo hlavní objekt tohoto děje. Ruské *Водохрище* a srbské *Водице* jsou motivovány svěcením vody na Tři krále, poleské *Иван Ведьмин, Иван Ведьмарский* divoženkami, čarodějnicemi, které údajně v noci před svátkem Ivana Kupaly provádějí své rejdy aj. Z jazykového hlediska jsou zajímavá rovněž ta chrononyma, jež v sobě slučují jméno sakrální a epiteton veskrze nesakrální. Například 25. březen se v některých oblastech Polska nazývá *Matka Boska Strumna/Strumenna (Strumna/Strumenna* podle toho, že se spod ledu začínají prodírat pramínky vody, srov. české starší a nářeční *strumen*, polské *strumień* 'pramen, potok'), *Matka Boska Żabiczna* (proto, že v té době začínají kuňkat žáby), *Matka Boska Wygnana* (proto, že se v tento den poprvé vyháněl dobytek na pastvu) aj.

Čtvrtá část publikace, nazvaná *Категория числа* (str. 207–259), se věnuje symbolice čísel, jejich rituální funkci, sémantice sudých a lichých čísel, úloze čísel ve folklorních textech aj. V ja-

zyce lidové kultury nemá číslo totiž pouze abstraktní číselný význam, ale může nabývat i jiných konotací, může být objektem hodnocení a jistým symbolem. Symbolika čísel, která se rekonstruuje již pro indoevropský prajazyk (srov. Gamkrelidze–Ivanov 1984: 2, 851–855), má své místo i ve folklorním materiálu slovanských národů. Při hodnocení opozice „sudá – lichá“ autorka na řadě příkladů z folklorních textů různých slovanských národů dokládá, že párovost („sudá“) je hodnocena – na rozdíl od nepárovosti („lichá“) – negativně. Podává rovněž přehled výrazů pro ‘sudý – lichý’ ve slovanských jazycích (např. kontinuanty psl. *čety, deverbativa od psl. *čisti ‘čist, počítat’, psl. *sođь původně ‘složený (ze dvou dílů)’, turcismy *чифт* a *тек*, srov. bulharské *чифт* и *тек* ‘sudý a lichý’ aj.) a konstatuje, že v mnohých slovanských jazycích se pro ‘lichý’ používají slova s negativní sémantikou (např. psl. *lichь ‘přilišný, přebytečný’, odtud ‘lichý, nepárový’).

Poslední, pátý oddíl knihy, nazvaný *Мифология и магия* (str. 260–335), popisuje mechanismy některých slovanských rituálů a obyčejů. V rozsáhlé kapitole *Магия против смерти* autorka uvádí ochranné mechanismy, které mají zabránit smrti novorozenceho dítěte. Je to jednak oklamání smrti (např. popřením faktu, že se dítě narodilo, srov. *родился не ребенок, а волчонок, дьяволенок, детеныш серни, лани...*, nebo tím, že se novorozenci dá jméno nějakého zvířete, srov. srbské *Вук, Вукослав, Вукало, Вукмир, Вучица*, popřípadě jméno se zápornou konotací, srov. srbské *Мртвак, Кривош, Малко* aj.), jednak ochrana dítěte různými ochrannými prostředky (např. amulety, talismany, různými magickými úkony aj.). Detailně je popsána řada magických předmětů a úkonů, které mají přispět například k tomu, aby dítě (v češtině *nemluvně*, ukrajinštině *немовля*, polštině *niemowlę*) začalo mluvit. Pozornost je věnována také obřadům pobratimstva, zejména jeho nejdůležitější součásti, vzájemnému vyměňování předmětů, pro něž je dokonce v ruských nářečích doloženo sloveso *побратать(ся)*: *У меня в гостях есть родный брат. Да с Чурилом у них конями поменяно. И суртуками, шинелями побратано* (SRNG: 24, 204).

Knihu uzavírá seznam literatury, který je úctyhodný (obsahuje téměř 700 položek!), připojen je i soupis prvních vydání článků S. M. Tolstého, které byly v publikaci použity.

Monografie Svetlany Michajlovny Tolstého je určena zejména filologům a etnografům, ale i všem těm, kteří se zajímají o lidovou kulturu Slovanů. Autorka této recenze představila knihu z pohledu lingvistického a snažila se poukázat na momenty, které mohou být přínosné právě pro jazykovědu, zejména pro slovanskou etymologii. Je třeba konstatovat, že i tato publikace potvrzuje známou skutečnost, že slova a jejich historii je třeba zkoumat v širších kulturních souvislostech.

Literatura

- Gamkrelidze–Ivanov 1984: Гамкrelидзе, Т. В. – Иванов, В. В., *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*. Тбилиси.
- SRNG : *Словарь русских народных говоров*. Вып. 1–. Ленинград (Санкт-Петербург) 1965–.
- Sychta 1968: Sychta B., *Słownik gwar kaszubskich*. Tom 2. Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Tolstoj 1995: Толстой Н. И., *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*. Москва.

Příspěvek vznikl v rámci projektu GA ČR (č. P406/10/1346).

Ilona Janyšková
ilona.janyškova@iach.cz